

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА

Громадянство є одним з атрибутів держави, тому питання громадянства традиційно є особливо актуальним і політично вагомим. Це повною мірою стосується й основних етапів становлення та розвитку інституту громадянства. **Актуальність** даної теми зумовлена тим, що дослідження історичних етапів розвитку інституту громадянства має велике значення для більш повного розуміння проблем формування громадянства в новостворених державах та державах, які перебувають на початку свого самостійного шляху.

Питання розвитку інституту громадянства досліджувалися у роботах багатьох учених, серед яких: С. А. Авак'ян [1]; В. Я. Кикоть [2]; О. Л. Копиленко [3]; О. О. Майданник [4]; М. М. Смородін, В. М. Калінін [5]; М. І. Суржинський [6]; Ю. М. Тодика [7]; П. Ф. Чалий [8] та ін. Але слід зазначити, що проблеми історії розвитку і становлення інституту громадянства у вітчизняній науці комплексно не досліджувалися.

Метою даної роботи є дослідження основних етапів становлення і розвитку інституту громадянства, яке, у свою чергу, нерозривно пов'язане з розвитком прав і свобод людини і являє собою боротьбу за свободу і демократію.

Питання щодо історії виникнення, етапів розвитку і сучасний стан громадянства має велике значення для науки конституційного права. Без його розгляду, як і без розгляду будь-якого іншого державно-правового явища, вивчення громадянства навряд чи може бути визнане глибоким і всестороннім [9]. Історичний аналіз поняття громадянства приводить нас до розуміння, що у всі часи існувала відмінність між «своїми» і «чужими». Тому джерело громадянства слід шукати ще в племінній і родовій організації суспільства. Головною ознакою приналежності до

роду і племені була кровна спорідненість. Водночас жоден рід або плем'я не виключали можливість прийняття в них нових осіб, як правило, в результаті укладення шлюбу або усиновлення. Але, безумовно, виникнення громадянства (підданства) слід пов'язувати з виникненням держави, оскільки неможливо уявити державу без народу [7, с. 28].

Поняття «громадянин» передуює поняттю «громадянство», оскільки термін «громадянство» є похідним від поняття «громадянин», яке, у свою чергу, пов'язане з поняттям «місто» (ст.-сл. «град», «місто»), – захищена, штучно укріплена місцевість [7, с. 30].

Як державно-правове явище громадянство оформилося разом із виникненням перших рабовласницьких держав (Афіни, Спарта, Рим) [5, с. 145]. Політична дійсність античної Греції в пору її розквіту (так звана класична епоха, V – VI ст. до н. е.) характеризувалася, перш за все, існуванням громадянської общини, у якій згуртовані в замкнуту привілейовану групу, громадяни протистояли основній масі неповноправного або навіть зовсім безправного експлуатованого населення – переселенцям з інших міст і рабам. Поліс – це факт суспільного життя Стародавньої Греції [10, с. 8]. Полісна демократія є прикладом цілком розвинених форм громадянськості і розглядається як одна з найважливіших чеснот вільного і вихованого елліна, що відрізняє його від варвара або раба. В ході еволюції давньогрецького суспільства громадянськість виявляється як вища форма патріотизму [5, с. 145].

Шляхи отримання громадянства у різних полісах Стародавній Греції відрізнялися. Розглянемо, наприклад, такі поліси, як Афіни і Спарта. В Афінах громадянином вважалася особа чоловічої статі, у якої батько і мати народилися в Афінах і

були повноправними громадянами. Громадянство надавалося з 18 років, що тягнуло за собою обов'язок дворічної служби у війську [11, с. 44]. З 20 років громадянину дозволялося брати участь в народному зібранні. Фізична праця, за винятком землеробської, визнавалася не гідною громадянина [5, с. 146].

Громадянином Спарти могла стати тільки людина, що відповідає чотирьом вимогам: 1) походження від батьків-громадян; 2) наявність клера (земельного наділу) з ілотами (раби, які обробляють земельний наділ); 3) проходження школи спартанського військового навчання; 4) повне підпорядкування законам спартанської держави і представникам державної влади [12, с. 24].

У грецьких містах існували також особи з неповними громадянськими правами, позбавлені права обіймати всі або деякі адміністративні посади. Неповноправними громадянами вважалися також молоді чоловіки, що не досягли 30 років – віку, починаючи з якого людина могла брати активну участь у діяльності публічних установ, а також жінки, позбавлені права звертатися до суду і володіти земельною власністю [5, с. 146].

Наступним періодом розвитку громадянства, який охоплює період античності, є становлення і розвиток Стародавнього Риму. Період виникнення і становлення римської громадянської общини (ранній Рим VIII–VI ст.ст. до н. е.) із соціальної точки зору характеризується розкладанням класів і держави. Основу соціальної структури раннього Риму становили родові утворення (триби, курії, генти). Панували колективні форми власності на основний засіб виробництва – землю, але суспільство вже було соціально неоднорідним. Відбувався процес соціальної диференціації: виявлялися відмінності усередині родів (патрони – клієнти), існувало рабство в патріархальній формі. Почали формуватися класи-стани: патриції і плебеї [5, с. 146].

Зв'язок патриціїв із громадянством – це лише одна з теорій. Розглянемо ж її. Так, повноправними громадянами Риму могли бути тільки особи, що належали до рим-

ської міської общини, – «патриції». Але поряд з патриціями існували і плебеї, які боролися за свої права і теж намагалися стати повноправними громадянами. Це призвело до боротьби за політичні права, у ході якої плебеї добилися зрівняння в правах з патриціями. До кінця найдавнішого періоду римського приватного права юридичні відмінності між двома основними категоріями римського громадянства – патриціями і плебеями – стираються і останні стають повноправними римськими громадянами [5, с. 147].

Право громадянства спочатку належало жителям Риму, але у 89 р. до н. е. воно було визнане за всіма жителями Італії. Згодом Едикт Каракалла в 212 р. н.е. надав це право всім вільним жителям імперії [5, с. 147–148].

Підводячи підсумки розвитку громадянства у Стародавньому Римі, можна сказати, що особа ставала римським громадянином на таких підставах:

- за народженням (у законному шлюбі, де батько і мати або тільки батько були римськими громадянами; поза шлюбом — якщо мати була римською громадянкою);
- у результаті усиновлення римським громадянином іноземця;
- у результаті звільнення з рабства (тут, проте, діяли деякі обмеження на користь патрона);
- за допомогою дарування римського громадянства іноземцеві [13, с. 22].

Занепад рабовласницького ладу і формування феодального суспільства внесли зміни до розуміння громадянства. Остаточо зникає обмежений принцип юридичної рівності вільного населення; із соціальної структури усуваються повністю безправні. Замість поняття «громадянство» у феодальному суспільстві з'являється термін «підданство», що характеризує особисту залежність васала від сюзерена [5, с. 148]. Але поняття «громадянство» не зникає зовсім, воно існує разом з підданством.

Феодальне підданство формується на основі вірності і лояльності особи стосовно феодала. На цій базі відбувається процес становлення феодалізму як суспільної формації. Із становленням державності і розвитком абсолютизму підданство почи-

нає розглядатися як підданство всього населення монархові, який виражає суверенну волю. Найважливіший обов'язок підданого – вірність і лояльність стосовно монарха, готовність віддати за нього життя [7, с. 28].

За часів феодалізму у Європі з'являються великі міста. Адміністративний устрій приватних і великокняжих міст включав дві структурні ланки: адміністративно-судовий орган влади в особі намісників, урядовників, старост тощо, який керував містом від імені феодального власника чи держави, і орган станового самоврядування міщан. Місто становило окрему юридичну одиницю держави, а міська громада підпорядковувалась окремим законам; мешканці міста користувалися відмінними від інших мешканців того чи іншого краю правами, а отже, утворювали окремий стан [14, с. 104].

Міста різними шляхами здобували політичну свободу: шляхом викупу за гроші у сеньйорів і короля; збройного завоювання; за допомогою дипломатичних переговорів. У X ст. на півдні Франції почали з'являтися, за прикладом італійських міст, вільні міста з консульським управлінням [15, с. 92]. Для того, щоб одержати право громадянства, досить було бути прийнятим до однієї з міських корпорацій, гільдій, цехів тощо з дотриманням усіх відповідних формальностей [16, с. 134–135].

Піддані в монархічних державах мали вельми обмежені політичні права, а в колоніальних країнах не мали їх узагалі, не брали участь у формуванні і діяльності органів державної влади. З розвитком капіталізму інститут підданства зазнавав зміни або замінювався інститутом громадянства [7, с. 29], якого «не знали ні робовласницькі держави, ні феодальні держави. Він виник в епоху перших буржуазних революцій і становлення перших буржуазних держав» [9]. В основу теорії громадянства спочатку були покладені ідеї про національну єдність і рівноправ'я громадян. Вони не були відомі ні античному громадянству, ні феодальному підданству. Таким чином, зародження і формування націй пов'язане з розвитком буржуазного суспільства.

Сучасне поняття громадянства історично пов'язане з Великою французькою революцією XVIII ст. Політико-правова концепція «вільного громадянина» стала обґрунтуванням ліквідації феодального ладу, розвитку нових політичних та економічних відносин.

Рівність «вільних громадян» як учасників суспільного договору була протиставлена ієрархії, притаманній абсолютній монархії, тому громадянство стало заміною підданству, котре позначало васальні відносини, особисту залежність індивіда від влади (держави), персоніфікованої феодальним сувереном [17, с. 184].

Французька буржуазна революція в «Декларації прав людини і громадянина» урочисто проголосила: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», «усі громадяни мають право брати участь у законодавчій діяльності, як особисто, так і через своїх представників. Закон повинен бути рівним для всіх» [9]. Політико-правова ідея громадянства історично тісно переплітається з ідеями рівності і народного суверенітету, оскільки з громадянством пов'язувалося знищення феодальних станів і привілеїв, право на участь у здійсненні державної влади. Отримуючи громадянство, людина перестає бути виключно об'єктом владарювання і стає суб'єктом влади [5, с. 148].

Поняття «громадянин», «громадянство» міцно утвердились у революційній Франції, що обумовлено кількома причинами. По-перше, ідеї рівності, національної єдності та інші демократичні переконання активно розроблялися науковцями того часу. Роботи французьких учених Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, А. Есмена та інших становили основну теоретичну базу для інституту громадянства. Незважаючи на деякі відмінності в ученнях цих мислителів, їх теорії, що представляли природно-правову доктрину, справили величезний вплив на зміст цього інституту.

По-друге, поява понять «громадянин», «громадянство» мало величезне морально-політичне значення. Високе напруження революційної боротьби, патріотичний настрій більшості населення Франції формували ідеал громадянськості. Крупна бу-

ржуазія, добиваючись повного панування, прагнула привести державу і суспільство не тільки до політичної, але і національної єдності. Одним з основних гасел французької буржуазної революції було гасло рівності і національної єдності всіх французів. Національність особи не мала значення, головне, щоб громадянин був «французом по духу».

I, по-третє, буржуазія прагнула до обов'язкового законодавчого закріплення ідей про громадянство. Таке закріплення повинно було служити гарантією від повернення до феодального абсолютизму, утиску прав і достоїнств особи. Про появу громадянства як державно-правового інституту свідчить факт його детальної правової регламентації. У революційних декретах від 3 листопада і 22 грудня 1789 р були врегульовані питання набуття і втрати французького громадянства [9]. Тобто саме в цей час з'являються певні законодавчі закріплені процедури з питань громадянства.

Буржуазна революція, що усунула станові обмеження для буржуазії, здійснювалася під ідеологічною дією «юридичного світогляду», що змінив теологічний світогляд Середньовіччя. На зміну феодальному ладу прийшов капіталізм, в основі якого лежав принцип приватної власності на засоби виробництва [5, с. 148].

Оформлення відносин між індивідом і буржуазною державою за допомогою інституту громадянства, поза сумнівом, мало прогресивний характер, порівняно з аналогічними відносинами у феодальному суспільстві. Але демократизм нового державно-правового інституту полягав лише в його формі. Подвійність правового становища громадян, обмеженість формулювань свободи і рівності, формальність проголошених політичних прав – така була суть громадянства, що зароджувалося [9].

Ознаками громадянина проголошувалися свобода і рівність, але насправді їх поширення на громадян мало істотні обмеження. Розуміння свободи полягало в свободі приватної власності й індивідуалізації положення особи в суспільстві. Рівність визначалася як формально-юридична рівність усіх перед законом. Суть же зага-

льного рівноправ'я полягала лише у володінні пасивним громадянством.

Еволюція інституту громадянства продовжувалася; до осіб, які бажали стати громадянином, у різних країнах у різний час ставилися різні вимоги. Це була наявність певних цenzів: майнове становище особи, рівень її освіти, тривалість мешкання індивіда в країні, національність, расові ознаки. В основному перераховані цenzи поширювалися на тих, хто виявив бажання отримати громадянство тієї або іншої держави. Так, наприклад, до 1870 р. право американського громадянства мали тільки «вільні білі», а іммігранти багатьох національностей були позбавлені цього права аж до середини ХХ століття. Відверто націоналістичний, расовий принцип знайшов своє відображення в законі про громадянство Німеччини від 15 вересня 1935 р. Фашистський режим, виходячи з ідеї «кровної спільності» всіх німців, оголосив про визнання кожного німця, незалежно від його місця проживання, громадянином Німеччини [9].

Сучасний інститут громадянства не обмежує, а навпаки – захищає права людей на громадянство. Так, на захист прав людини на громадянство і запобігання випадків відсутності громадянства було прийнято і ратифіковано ряд законодавчих актів, серед яких: Європейська конвенція про громадянство; Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство; Факультативний протокол про набуття громадянства.

Таким чином, можна виділити три основні етапи становлення інституту громадянства:

- 1) розвиток громадянства за часів античності;
- 2) підданство і громадянство середньовіччя;
- 3) розвиток інституту громадянства після буржуазних революцій.

Так, з плином часу, завдяки певним історичним подіям люди отримали політичні права і право називатися громадянином своєї країни. Становлення державно-правового інституту громадянства, принципи його правового регулювання перебувають під прямим впливом процесів,

що відбуваються в конкретній державі, оскільки інститут громадянства не може не вбирати в себе особливості і суперечності відповідного етапу розвитку суспіль-

ства і держави. Отже, можна зазначити, що розвиток інституту громадянства не є закінченим, він триває постійно.

Література

1. Авакьян С. А. Россия: гражданство, иностранцы, внешняя миграция / Авакьян С. А. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 643 с.
2. Кикоть В. Я. Российское гражданство : учеб. пособ. / В. Я. Кикоть, Н. М. Смородин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 352 с.
3. Копиленко О. Л. З історії законодавства про громадянство України / О. Л. Копиленко. – К. : Новий парлам. ін-т : Парлам. вид-во, 2001. – 72 с.
4. Майданник О. О. Про інститут громадянства України / О. О. Майданник // Право України. – 1999. – № 2. – С. 70 – 75.
5. Смородин Н. М. История развития гражданства / Н. М. Смородин, В. Н. Калинин // Вестник Московского университета МВД России. – 2004. – №4. – С. 145–149.
6. Суржинський М. І. Основні етапи становлення та розвитку інституту громадянства в Україні / М. І. Суржинський // Держава і право. – 2006. – № 34. – С. 186–192.
7. Тодика Ю. М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект : навч. посіб. / Тодика Ю. М. – Х. : Факт, 2002. – 278 с.
8. Чалий П. Ф. Елемент державності – інститут громадянства / П. Ф. Чалий // Політика і час. – 2001. – №1. – С. 38–46.
9. Мещеряков А. В. Институт гражданства: Возникновение, содержание, типы [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=127021>.
10. Курбатов Г. Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство) : моногр. / Г. Л. Курбатов, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроянова. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, – 1986. – 335 с.
11. Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Макаруч В. С. – К. : Атіка, 2001. – 592 с.
12. Колобова К. М. Древняя Спарта (X – VI вв. до н. э.) : учеб. пособ. / Колобова К. М. – Ленинград, 1957. – 32 с.
13. Кудряшов И. В. Римское право : консп. лекций / Кудряшов И. В. – М., 2004. – 124 с.
14. Дарнопик О. Г. Магдебурзьке право як елемент становлення місцевого самоврядування в українських містах / О. Г. Дарнопик // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 35. – С. 102–107.
15. Колесницький Н. Ф. Феодальное государство (VI – XV вв.) : пособ. для учителей / Колесницький Н. Ф. – М. : Просвещение, 1967. – 269 с.
16. Дживелегов А. К. Средневековые города в Западной Европе / Дживелегов А. К. – М. : Книжная находка, 2002. – 304 с.
17. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підруч. / Шаповал В. М. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 480 с.

Надійшла до редколегії 26.03.2009

Анотації

У статті досліджується проблематика розвитку основних етапів становлення інституту громадянства. Звертається увага на розвиток громадянства у період античності, середньовіччя, інститут громадянства після буржуазних революцій.

В статье исследуется проблематика развития основных этапов становления института гражданства. Обращается внимание на развитие гражданства в период античности, средневековье, институт гражданства после буржуазных революций.

The questions of the basic stages of becoming of institute of citizenship are probed in the article. Attention applies on development of citizenship of antiquity, dark ages, institute of citizenship after bourgeois revolutions.